

("prietiska) društva. Fromm odredjuje identitet kao iskustvo koje čoveku dopušta da se punim pravom kaže "Ja"/a pri tom se ovo "Ja" odredjuje kao "organizujući, aktivni centar strukture svih mojih stvarnih ili mogućih delovanja" (Fromm, 1968/1979, s.91). Dok je "pravi identitet" nešto imanentno jedinki, urođeno, "lažni identitet" je pojedincu "nakalemilo društvo" (Fromm 1979/1980.s.68). Tako Fromm nekritično podleže zabludi da je "autentična", nezavisna, "produktivna" osoba rezultat nekog samosvojnog razvoja i odupiranja uticaja društva, dok je rezultat uticaja društva, sveden na pritisak ka konformiranju, neautentična, "konfekcijska" ličnost¹⁾. Ovde Fromm pre-vidja činjenicu da je samosvojna individua kao vrednost nešto što je društveno-istorijski nastalo. U moderno doba se individua ^{izgrađuje} ceni tek u renesansi, sa razvojem novih društvenih odnosa a njen nosilac nije čovek "uopšte", već određena društvena grupa - buržoaska klasa. Najzad, Fromm ne vidi ni to da je nezavisna, kritički nastrojena ličnost dostignuće dijalektičkog procesa usvajanja kulture. Da bi ličnost mogla da bude zaista samosvojna i da kritički preispituje postojeće društvene obrasce, ona mora pre toga da usvoji i ovlada mnogim kulturnim vrednostima i koje preradjena i promišljene postaju poluga otpora izvesnim postojećim društvenim pojavama i sredstvo samosvojne izgradnje ličnosti. Za izgradnju, a ne spontani razvoj identiteta

1) Kod nas ova shvatanja zastupa R. Božaković:

od ogromnog je značaja upravo socijalna interakcija, odnosi sa drugima, usvajanje jezika kao i pojava unutrašnjeg govora.¹

U svom shvatanju ljudske prirode Fromm takodje drastično napušta svoju deklaraciju o odnosu društva i ličnosti kao i shvatanje da je čovek rezultat društveno - istorijskog procesa u kome on sam ima aktivnu ulogu. Jer, mada se Fromm zalaže za dijalektičko prevazilaženje supstancijalističkog s jedne strane, i društveno relativističkog stanovišta (čovek kao pasivan odraz društva), s druge strane, on ipak ne razvija jedno dosledno interakcionističko, dijalektičko gledište. Mada se Fromm deklarativno zalaže za prevazilaženje supstancijalističkog, s jedne strane, i relativističkog stanovišta u pogledu shvatanja ljudske prirode, s druge strane, on ipak ne sprovodi dosledno interakcionističko stanovište. Njegova teorija ljudske prirode je u suštini metafizička teorija o univerzalnoj i nepromenljivoj ljudskoj prirodi. U "Bekstvu od slobode" on prvi put jasno formuliše ovaj svoj stav o ljudskoj prirodi koji kasnije samo ponavlja: "Izvesni činioci ljudske prirode utvrđeni su i nepromenljivi: potreba zadovoljenja fiziološki uslovljenih nagona i potreba, izbegavanje izdvojenosti i moralne usamljenosti"

1. v Ivić. I. (1977), "Uloga intelektualnih funkcija u organizaciji ličnosti deteta", "Psihijatrija danas", ?

(Fromm, 1941/1969, s.38). Koren ljudske prirode i čovekovih osnovnih potreba nije udruštveno - istorijskoj praksi već u apstraktnoj "ljudskoj situaciji". Ovo Fromm nedvosmisleno tvrdi, kada kaže: "Potreba da se pronadju uvek nova rešenja protivrečnosti njegove egzistencije, uvek više forme jedinstva sa prirodom, drugim ljudima i samim sobom, jeste izvor svih psihičkih snaga koje motivišu čoveka svih njegovih strasti, afekata i briga" (Fromm 1955/1980, s.49). Takođe u "Zdravom društvu", "Anatomiji ljudske destruktivnosti" i nizu drugih dela Fromm jasno kaže da specifično ljudske težnje, motivi, strasti proizilaze iz čovekove situacije koja je u svojoj suštini paradoksalna. Fromm kaže da se ljudska priroda modifikuje u toku istorijskog procesa, da je različita u raznim epohama, ali te razlike se ne tiču biti ljudske prirode, koja je data na samom početku istorije; ljudska priroda i ljudske potrebe su uvek isti, ali se samo različito manifestuju u raznim istorijskim epohama, ispoljavaju se u različitim oblicima, jer se pod uticajem društveno - istorijskih činilaca univerzalne potrebe različito zadovoljavaju. Istorija samo modifikuje večitu ljudsku prirodu, ali je ne stvara. Čovekove sposobnosti, "moći", osnovne težnje itd. predstavljaju nešto nepromenljivo, što društvo može samo da "pusti" da se razvije, ispoljava ili da ometa njihovo razvijanje i u tome je "interakcija" čoveka i društva. Ovako pojmljena nepromenljiva svojstva čoveka, zaista posećaju na vanvremenske

jungovske arhitipove (Jakovljević, 1969 s.31). Fromm ne uzima u obzir da se ljudske težnje i sposobnosti formiraju kroz svestranu, društvenu praksu, kroz koju čovek preobražavajući svet i društvo menja i samog se be. Fromm nije nikada u svom shvatanju došao dotle da uzme upravo praksis, kao svestranu, stvaralačku, društvenu delatnost ljudi, kao bitnu vezu između društva i čoveka. To dolazi otud što Fromm u svojoj analizi ljudske prirode ne polazi od društveno - istorijskog procesa i čovekovog mesta u njemu, već od neistorijske antropološke kategorije kakva je ljudska situacija.¹

Na kraju ovog odeljka o Frommovom nepotpunom primanju značaja društva za obrazovanje ličnosti, hteo bih da skiciram kritiku njegove poznate "sheme" međjuodnosa društveno - ekonomskih, psiholoških i ideoloških činilaca. Kao što je poznato Fromm smatra da odnosi u ekonomskoj bazi društva odredjuju društveni karakter, a ovaj osobeni društveni karakter utiče na formiranje vladajuće ideologije u jednom društvu.² Sličan pokušaj razrade odnosa "baze" i "nadgradnje" Fromm je mogao naći kod Plehanova (koga Fromm inače ne citira u svojim delima). Plehanov na sledeći način razradjuje međjuodnose "baze" i "nadgradnje": 1) stanje proizvodnih snaga i 2) njima uslovljeni

1. Neke od ideja iz ove kritike Fromma mogu se naći i kod Dobrenjkova u knjizi "Neofrejdizam v poiskah istini", Znanje, Moskva.

2. v. str.ovog raqda

ekonomski odnosi 3) socijalno i političko uredjenje 4) psiha društvenog čoveka 5) ideologija.^{2 1}

Svoju shemu Fromm je prvi put teorijski primenio u objašnjavanju nastanka i širenja fašističke ideologije. Prema Frommu društveno - istorijski i društveno - ekonomski odnosi u Nemačkoj (ekonomska kriza, poraz upravom svetskom ratu itd) uticali su na formiranje autoritarnog karaktera koji onda proizvodi fašističku ideologiju (dominacija, netrpeljivost prema drugima narodima itd). Drugi primer razrade sheme o medjuodnosu društveno - ekonomske osnove i superstrukture konkretnog društva, daje Fromm u svojoj empirijskoj studiji o karakteri meksičkih seljaka. Tu on na primeru određenog društva primenjuje pomenutu shemu. Evo kako izgleda na delu razradjena Frommova shema odnosa društveno - ekonomske osnove, društvenog karaktera i ideologije u "jednom meksičkom selu"¹²

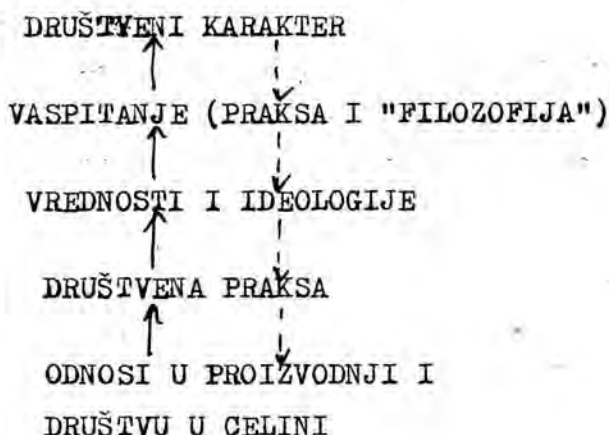
2. Prema Fromm and Macoby (1970) "Social Sharacter in a Mexican Village" Pramtice Hall, s.124.

1. Plehanov, G.V. "Osnovna pitanja marksizma", Naprijed, Zagreb 1972

IDEOLOGIJA	fatalizam	nezavisnost	progres
I	podredljivost	odgovornost	promene
VREDNOSTI	idealizovanje autoriteta	reciprocitet	pokretljivost
	katoličanstvo	tradicionalni autoritet	individualizacija
	↑ ↓	demokratsko odlučivanje	↑ ↓
DRUŠTVENI - SOCIJALNI KARAKTER	receptivni pasivni usmeren na majku	patrijarhat	↑ ↓
	↑ ↓	produktivno - sakupljački	produktivno - izrabljivački
	↑ ↓	tradicionalno autoritarni	↑ ↓
DRUŠTVENO EKONOMSKA OSNOVA	hacienda kmetski položaj	slobodno selo nezavisno bavlj enje zemljoradnjom	kapitalizam prilike za preduzimljivost
		patrijarhalna struktura	korišćenje kapitala za pozajmljivanje, kupovine itd.

Sušтина moje zamerke je tome da ideologie i vrednosti, kao socijalne pojave ne mogu biti odredjene psihološkom pojavom kao što je društveni karakter. Tako npr. pogrešno je da se "produktivno-izrabljivački" tip karaktera smatra uzrokom "individualizma", "progrsa" itd. Ukratko, parafrazirajući Marxovu misao,

može se reći: nisu društvene vrednosti, ideje i ideologije određene karakterom ljudi, već obrnuto, karakter ljudi određen je društvenim vrednostima i ideologijama. Medjuigru društvenih odnosa, ideologije i psihičkog i procesu razvoja ličnosti bila bi adekvatnija predstaviti sledećom shemom:

Shema medjuodnosa osnove društva i društvene prakse, ideologije i vaspitanja i razvoja ličnosti.

Ova shema u odnosu na Frommovu ima sledeće prednosti: pre svega odnos izmedju društva i psiholoških činilaca sagledava iz drugačije perspektive, iz perspektive u kojoj se uzimaju osnovnije, temeljnije društvene pojave iz kojih se onda izvode subjektivne, psihološke, a ne obrnuto. Drugo, ovo je složenija, elastičnija shema od dosta grube tročlane sheme kojom

Fromm pokušava da obuhvati "bazu", ličnost i ideologije. Treće, smatram da je svestrana društvena praksa neophodna karika između osnove društva i ideologije koju ona proizvodi. Najzad, da bi se vrednosti i ideologije preradile, usvojile od strane ličnosti i postale tako preradjene individualna svojstva, neophodan je proces vaspitanja koji obuhvata "teoriju i praksu" podizanja dece. U ovoj složenoj delatnosti se konkretizuju i ostvaruju zahtevi društva u pogledu formiranja ličnosti.

3. FROMMOVO MESTO U SAVREMENIM PRAVCIMA PSIHOLOGIJE I FILOZOFIJE, NJEGOV DOPRINOS I SLABE TAČKE

Dobar put za utvrđivanje vrednosti i originalnosti Frommovog dela jeste ispitivanje odnosa njegove teorije sa izvesnim savremenim strujama u psihologiji i filozofiji. Radi se, zapravo, o tome da se utvrdi opravdanost raznih pokušaja klasifikacije u kojima je Fromm čas etiketiran kao "Frankfurtovac", čas kao "kulturalista", a čas kao "humanista". Odmah treba reći, da ove klasifikacije nisu lišene izvesnog osnova, jer je Fromm zaista bio u tesnoj vezi sa tri savremene škole: "neofrojdizmom", "kritičkom teorijom društva" i "humanističkom psihologijom". Obaveštenom čitaocu sigurno neće biti teško da zapazi da su ove tri škole zapravo svojevrсни izdanci psihoanalize, odnosno marksizma, odnosno filozofije egzistencije. S obzirom da je, kao što se to vidi iz prvog dela ovog rada, Fromm bio pod velikim uticajem Freuda, Marxa i filozofije egzistencije, razumljivo je da je on u tesnoj vezi sa nastavljajima ovih triju tradicija. Zbog ograničenog prostora, kao i zbog toga što se ovo, bez obzira na njihovu originalnost, ipak izdanci ranije razmatranih teorija, Frommovo mesto u njihovim okvirima biće samo relativno kratko skicirano.

Kao prvo, treba utvrditi Frommovu vezu i njegov odnos prema "kulturalistima" ili "neofrojdistima" uz koje se njegovo ime najčešće vezuje. Za neofrojdiste, u koje se osim Fromma još svrstavaju K.Horney, Sullivan (Saliven) i Thompson (Tompson), obično se kaže da su "revizionisti" koji su "sociologizirali" Freuda. Neofrojdisti međutim, nisu bez prethodnika. Prvo sociologiziranje Freudovih pojmova izveo je još Adler. Zgodan primer za Adlerovu sociološku "reinterpretaciju" Freuda jeste primer njegovog odnosa prema klasičnom pojmu Edipovog kompleksa i prema Freudovom shvatanja psihologije žena. Adler smatra da je ljubav deteta prema majci određena ne seksualnim nagonom, kao što je to mislio Freud, već traženjem sigurnosti, a pobuna prema ocu zapravo je otpor prema zastupniku društvenog autoriteta. Psihologija žene nije biološki određena, već je društveno determinisana statusom žene u društvu (Adler, 19 /1934, 19 /1978). Anabacher (Anaba) s pravom ističe da su "neofrojdisti", zapravo, ništa manje - neoadlerovci. Jacoby (Džekobi) takodje smatra da revizija Freuda u maniru "kulturalista" počinje, upravo, s Adlerom. Frommovo odbijanje etikete "neofrojdizma" i njegovo neslaganje sa mišljenjem da pripada školi "kulturalista" prvi put se pojavljuje eksplicitno u njegovom čuvenom sporu sa Marcuseom (Markuze) sredinom 50-tih godina. Ovo svoje distanciranje od K.Horney i Sullivana

Fromm u razvijenom obliku iznosi u delima: "Crisis of Psychoanalysis" (1970), "Social Character in a Mexican Village" (1970) i "Anatomija ljudske destruktivnosti" (1973). Frommova kritika "kulturalista" može se svesti na dve osnovne zamerke: (1) njihova teorija dinamike ličnosti je sporna, (2) njihovo shvatanje društva i njegovog dejstva na ličnost je površno.

1) Fromm smatra da su neofrojdisti potpuno odbacili Freudovu teoriju nagona, a da nisu pri tom uspeali da pruže adekvatnu zamenu u svojim shvatanjima dinamike ličnosti. Njihovo shvatanje ljudskih potreba je bez odgovarajućeg teorijskog osnova, kao i bez solidne empirijske zasnovanosti odnosno veoma je blisko jednom zdravorazumskom shvatanju. Fromm je često isticao da on za razliku od neofrojdističara pridaje puno više pažnju "instinktu smrti", korisnom pojmu koga treba "reinterpretirati", a ne potpuno odbaciti kao što to čine kulturalisti.

2) Shvatanje društva kod kulturalista je naivno i površno. Ovde je Fromm upravo jer su "kulturalisti" zaista sveli društvo na "kulturene obrasce" i "interpersonalne odnose". Ove teoretičare Fromm kritikuje jer oni govore o "društvu" a ne upuštaju se u ozbiljniju analizu date ekonomske osnove društva, njegovog uređenja, pojedinih institucija itd.

Fromm je u pravu kada kaže da je ono što najviše drži na okupu medju sobom različite "kulturaliste" pre svega kritika teorije libida. On, medjutim, nije u pravu kada, zbog onoga što Freud naziva "narcizam" malih razlika pre naglašava postojeća razmimoilaženja u njihovim teorijskim shvatanjima.

Prema Frommovom samerazumevanju on se može ubrojiti u "leve", "radikalne" psihoanalitičare u koje spadaju još i W.Reich i S.Benfeld. Tačno je, medjutim, da se Fromm na osnovu svojih radova (naročito do 1941) svrstavao u red "frojdomarksista", ali treba imati na umu da Fromm zapravo pripada u to vreme "Frankfurtskom krugu".

Rana faza Frommovog stvaralaštva čvrsto je vezana za tzv. frankfurtski krug u kome ovaj mislilac i naučnik ima osobeno mesto. To osobeno mesto u frankfurtskom krugu Fromm je zauzeo upravo zato što je bio jedini u čitavoj generaciji "frankfurtovaca", tačnije jedini član Horkheimerovog (Horkhajmer) Instituta asocijalna istraživanja koji je imao kompletno psihoanalitičko obrazovanje kada se 1931. priključio Institutu.¹⁾ S obzirom da je Fromm imao i filozofsko i sociološko, a i psihoanalitičko obrazovanje, on je bio dobrodošao kao čovek koji može da iznese ambiciozni program "kritičke teorije društva" - prevazilaženje jaza izmedju patrijalnih istraživanja društvenih nauka i filozofije. Cilj kritičke teorije društva jeste da, ne gubeći vezu ni

1) fus nota se nalazi na sledećoj strani.

sa empirijskim društvenim naukama ni sa filozofijom, bude jedna integralna kritička svest usmerena na izmenu postojećeg i na čovekovo oslobodjenje.²⁾ Ova "otvorenost" kritičke teorije društva, sadržana u njenom programu, prema egzaktnom empirijskim istraživanjem u oblasti sociologije, psihologije, s jedne strane i prema različitim filozofskim teorijama koje preispituju postojeće, s druge strane, predstavljala je izazov za Fromma koji je i sam bio sklon jednom ovakvom interdisciplinarnom i integralnom pristupu. Frommova glavna tema – odnos pojedinca i društva – bila je ujedno i centralna tema kritičke teorije društva, koja je takodje pokušavala da nadje odgovor na problem kako ekonomska osnova društva preko formiranja pojedinca utiče na promene u različitim sferama kulture (kako je to istakao Horkheimer u svom pristupnom govoru kada je postao direktor Instituta)³⁾. Upravo na ovom suštinskom problemu kritičke teorije društva, Fromm gradi svoju originalnu sintezu Marxa i Freuda, koja je tada naišla na odobravanje ostalih "frankfurtovac". Psihoanaliza, kao teorija iracionalnog i nesvesnog, bila je potrebna kritičkoj teoriji da bi se ušlo u dublje objašnjenje raskoraka koji postoji između nekih ekonomskih tendencija i ideoloških kretanja, odnosno da

1) O značaju Freuda za kritičku teoriju društva v. Jay, M. (1973), "Dialectical Imagination"; takodje i Savić, O., (1982), "Frankfurtska škola i Frojd", (rad će biti uskoro objavljen u časopisu "Kultura").

2) v. Horkheimer, M. (1937/1976), "Tradicionalna i kritička teorija" BIGZ, Beograd.

3) Arato and Geghartt, (197), "The essential Frankfurt-School Reader", s. 380.

bi se objasnio raskorak između klasne pripadnosti, ob-
jetkivnog ekonomskog položaja izvesnih slojeva s jedne
strane, i njihove ideologije i ponašanja s druge strane.
Ovaj raskorak nije bilo moguće objasniti sa pozicija
oficijalnog marksizma.¹⁾ Fromm je prvi (1929-1930) za-
počeo sa konkretiziranjem i empirijskom verifikacijom
teorije "istorijskog materijalizma", odnosno sa prove-
ravanjem svoje "analitičke socijalne psihologije" u em-
pirijskom istraživanju stavova i ponašanja radnika i
činovnika u Nemačkoj tog doba. Upravo obrada i tumače-
nje rezultata ovog istraživanja (samo 15% Nemaca je ima-
lo "demokratski karakter"), kao i spor oko značaja so-
cijalne psihologije za kritičku teoriju društva, uz ne-
izbežne lične razloge, doveo je do razilaženje Fromma
sa ostalim "frenkfurtovcima" na izmaku 30-tih godina
ovog veka. Adorno, Horkheimer i Marcuse, vodeće ličnosti
Instituta, sve su se više približavali Freudu, dok se
Fromm od svog nekadašnjeg uzora sve više udaljavao, ta-
čnije, postajao je sve kritičniji prema njemu - i to je
bio jedan od razloga razilaženja. U svom "otkrivanju"
Freuda, ostali članovi Instituta su očigledno kasnili
za Frommom koji već sredinom 30-tih godina odpočinje
svoju kritiku izvesnih važnih Freudovih postavki. Zbog
"deseksualizacije psihologije" i "sociologiziranja" Fre-
uda, Fromma opšte kritikuju Adorno (1947), a kasnije i

1) O ovom problemu raspravlja i Bonss, W. (1982), "Ana-
litička socijalna psihologija - nova dimenzija mate-
rijalističkog", Kulturni radnik,
2, (u štampi).

Marcuse (1955). U jednom razgovoru mnogo godina do-
je¹⁾, Marcuse je izneo tezu da se Fromm kretao u svom
misaonom razvoju "od ortodoksnе psihoanalize ka ortodok-
snom marksizmu!" Ovo tumačenje Frommovog misaonog "raz-
voja" jednostavno je netačno. Fromm se od ortodoksnе
psihoanalize kretao ka sopstvenoj varijanti psihoanali-
ze (ka "humanističkoj psihoanalizi"). Frommovo delo je
od početka do kraja prožeto Freudom i psihoanalizom ka-
ko je to i sam Fromm isticao. U jednom pismu Fromm ja-
sno kaže: "Ja sam uvek kritikovao frejdovsku ortodoksi-
ju i birokratske metode frejdističkih međunarodnih or-
ganizacija, ali ceo moj teoretski rad počiva na onome
što smatram da su Freudovi najvažniji nalazi"²⁾. Fromm
i Marcuse su sa različitih strana i u različito vreme
prišli velikom i složenom Freudovom delu i kao oni sle-
pci u priči o slepcima i slonu, počeli su prepirku oko
toga šta su otkrili - "zmiju" ili "kladu".

Spor između Fromma i Marcusea privlačio je i
dalje privlači pažnju svih onih koji se zanimaju za Fre-
uda i njegovo tumačenje od strane Fromma, Marcusea i fra-
nkfurtskog kruga uopšte, ali potrebna su nova vidjenja
starog spora³⁾. Na osnovu ovog sažetog osvrtu na mesto
Fromma u kritičkoj teoriji društva, može se zaključiti
da je Fromm imao zapaženu i osobenu ulogu u nastanku tzv.

1) Marcuse, (1978/1979), "Razgovor sa Markuzeom" (19.07.
1978), "Treći program" 42

2) Fromm, (1971/1973), "Letter from Martin Jay" (14.maj
1971), navedeno u Jay (1973, s.89-90).

3) U tom pogledu sveže deluje istraživanje ovog spora u
radu Savića, O. (1982), "Logos i Eros: Rasprava From-
Markuze", "Kulturni radnik", 2, (u štampi).

frankfurtskog kruga, i da će u godinama koje dolaze, pošto su se strasti stišale, doći do smirenije, svestranije i objektivnije procene ove njegove uloge.

Najzad, ima smisla i treba proceniti u kojoj meri Fromm pripada "humanističkoj" i egzistencijalnoj psihologiji. Egzistencijalna psihologija i "humanistička" psihologija srodne su po tome što su obe psihologije koje imaju iste filozofske osnove: personalizam, egzistencijalizam i fenomenologiju. Zatim, obe ujedinjuje kritički stav prema psihoanalizi, behaviorizmu i akademskoj eksperimentalnoj psihologiji koja mnoge važne probleme ličnosti ostavlja neistraženim, van svojih granica. Izvorna egzistencijalna psihologija Binswanger, Bosaa, Minkowskog inspirisana je pre svega Heideggerom. Američka varijanta egzistencijalne psihologije u velikoj meri je "razblažena" izvorna egzistencijalna psihologija i prilagodjena američkom pragmatičkom duhu. U radu pod rečitim naslovom "Egzistencijalna psihologija - šta je u njoj za nas?"¹⁾ poznati predstavnik humanističke psihologije Abraham Maslow, rezimira odnos američkih "egzistencijalnih psihologa" prema filozofiji egzistencija i evropskoj varijanti ove psihologije. Tu on ističe da u filozofiji egzistencije ima mnogo toga što je njemu "veoma teško ili čak nemoguće da razume", te zato on ne obraća mnogo pažnje na teško razumljive pojmove kao što su "esencija",

1) Maslow, A., (1960-1969), "Existential Psychology-What's in it for Us", u "Existential Psychology", Random House, New York.

"egzistencija", "ontologija" itd. Za njega su takvi pojmovi ove filozofije i psihologije, koji mogu da se psihološki apstrahuju, pojmovi identiteta, smisla života, razlikovanje između aktuelnog i potencijalnog itd. Maslow prihvata stav evropskih fenomenologa i egzistencijalnih psihologa da je najbolji način razumevanja drugog ljudskog bića (osobe), ako posmatramo njegov svet njegovim očima, odnosno ako razumemo njegov Waltanschaung (Maslow, 1961-1969, s.54). Ovo ističe i Laing (Leng) kada kaže da je zadatak egzistencijalne i fenomenološke psihologije "da artikuliše šta je svet drugoga i kakav je njegov način bitisanja u njemu" (Leing, R.D., 1965/1977, s.18). Problemi egzistencijalne psihologije jesu: smisao života, identitet, odnos prema drugim ljudima, doživljaj strepnje, teskobe, sloboda, odgovornost, smisao patnje, doživljaj smrti itd. Metod istraživanja jeste fenomenološki metod, metod razumevanja subjektivnog doživljaja. Mada se pripadnici egzistencijalne psihologije uglavnom slažu oko cilja, predmeta i metode, među njima postoje i značajne razlike, tako da jedan od predstavnika ove psihologije kaže da je egzistencijalna psihologija, više jedna orijentacija, jedan stav, osoben pristup ljudskim bićima, nego što je to izgrađena "škola" ili "sistem" (May, R, 1960-1969, s.15). Ova orijentacija u psihologiji dobila je dosta pristalica i postala je prilično popularna upravo

zahvaljujući izvesnim američkim psihijatrima i psiholozima, pre svega R. Mayu i antipsihijatrijskom pokretu¹⁾. U Frommovom delu su veoma prisutne teme egzistencijalne psihologije kao što su: problem slobode i odustajanja od nje; ljubav i dezintegracija ljubavi; teme različitih modusa egzistencije; pitanje smisla života; autentične ličnosti i neautentične ličnosti; proces individuacije (postojanje ličnosti) itd. Frommu je veoma blizak Laing, a kome se on veoma pohvalno izražava u delu "Crisis of Psychoanalysis", sa svojim shvatanjem da ličnost uvek treba da se istražuje u odnosu sa drugim ljudima i čovekovim svetom, ne kao organizam, već ako osobu sa strepnjom, nadom očajanjem, ljubavlju i mržnjom (Laing, 1965/1977, s.11-15). Frommovo vlastito proučavanje "patologije normalnosti" i modernih vidova "otudjenja", blisko je Laingovoj "egzistencijalnom istraživanju" zdravlja i ludila i Franklovom shvatanju "egzistencijskog vakuuma" i analizi egzistencijalne frustracije (Frankl, V., 1978/1981. s. 79,91). Zamerke egzistencijalnoj psihologiji mogu se

- 1) Iako ova široko shvaćena egzistencijalistička orijentacija postoji već tridesetak godina, i mada se sve više prevode radovi Frankla, Maya, Lainga, Goopera i drugih kod nas još nema svestranije analize pojedinih protagonista ovog pokreta ili orijentacije u celini. Domaći prikazi ove orijentacije su dati uglavnom u obliku udžbeničkih prikaza. Videti: Radonjić (1968) "Fenomenološka i egzistencijalna psihologija" (u "Uvodu u Psihologiju"); Lamovec, T. (1975), "Osobnost v eksistencijalizmu in egzistencijalni psihologiji" (u "Teorije osobnosti") i Hrojica (1981, 2. izd.) "Egzistencijalna i humanistička psihologija" (u "Opšta psihologija sa psihologijom ličnosti").

svesti na to da oni govore o važnim ljudskim problemima ali ne na naučan, proverljiv, objektivan način, već na jedan način koji je: impesionistički, subjektivan, intuitivan i koji ne podleže uobičajenim metodama provere u nauci. Uostalom, poznato je da su zaista mnogi psiholozi egzistencijalne orijentacije, kao i filozofi egzistencije često pokušavali da izraze svoje stavove i shvatanja kroz poeziju, esej, roman, ili teološke rasprave. Nespojivost zahteva nauke sa jednim subjektivnim, idiografskim, personalističkim pristupom, kao i filozofsku osnovu savremene personološke i egzistencijalne psihologije, pokazao je u svom kritičkom osvrtu na "moderne dileme" psihologije I.Ivić¹⁾.

Fromm se često svrstava i u humanističke psihologe. Sa "humanistima" Fromm deli neke stavove i teze, ali se u više bitnih tačaka sa njima razilazi, te nije opravdano njega tretirati kao pripadnika ove škole. Još nešto, humanistička psihologija nije uticala na formiranje Frommovog mišljenja kao što to neki misle, iz prostog razloga jer je on stvorio svoja glavna dela dok se "humanistička psihologija" još nije konstituisala²⁾.

Čak se, na osnovu radova glavnih predstavnika humanističke psihologije Allporta, Maslowa i drugih, može tvrditi

- 1) Ivić, I., (1978), "Psihologija ili personologija", "Psihologija", maj 1978, (poseban broj posvećen Saboru psihologa u Kragujevcu 1977). O pomenutoj dilemi v. i Holt, R.H. (1962-1966/1967) "Individuality and Generalization in the Psychology of Personality", u "Personality (1967)
- 2) Humanistička psihologija počinje da se javlja sredinom pedesetih godina ovog veka, i najviše zahvaljujući Maslowu ona se razvija i širi tako da se 1962 osniva Američko udruženje humanističke psihologije, v.B.V.Popović (1982), "Teorija o zdravoj ličnosti", u Maslow (1982).

da su oni preuzimali izvesne Frommove ideje i teze (npr. o "autoritarnoj ličnosti", o "produktivnoj ličnosti", ljubavi itd.). U svakom slučaju uticaj je bio uzajaman; bila je to razmena među već izgradjenim teoretičarima, koji su se u nekim tačkama slagali, ali su bili, zapravo, na različitim pozicijama. Evo tih nekoliko važnijih ideja i stavova koji su zajednički Frommu i "humanistima". Humanističkim psiholozima Fromm je blizak kada piše o čovekovojoj "primarnoj potenciji" koju čine ljubav, razum, težnja za slobodom, srećom itd.). Zatim, Frommovo učenje o produktivnoj, zreloj, autentičnoj ličnosti koja je ostvarila svoje osnovne potrebe na "pravi način", takodje je na liniji "humanističkog" shvatanja. Najzad, Frommovo shvatanje etike i značaja etičkih problema, potpuno je u duhu jedne normativističke "humanističke" etike u kojoj se norme ("treba") izvode iz filozofsko-psihološkog saznanja o čoveku ("jeste"). To su neki od najznačajnijih problema koje Fromm sagledava na način psihologa humanističke orjentacije. Takodje, Frommu je bliska i filozofija nauke humanista, ali on sam od nje zna dosta i da odstupi u svojim empirijskim radovima i najboljim teorijskim istraživanjima koja se oslanjaju na bogate empirijske i teorijske nalaze "tradicionalne" nauke (npr. "Anatomija ljudske destruktivnosti", "Zdravo društvo"). Fromm može da piše o značaju razumevanja, uživljanja u saznavanju konkretne jedinice,

kao i da podržava idiografski pristup ali u svojim istraživanjima on se oslanja na podatke dobijene "klasičnim" metodama i tehnikama koje su univerzalne, proverljive i univerzalno validne.

Bitne razlike između humanista i Fromma proizilaze pre svega iz Frommovog svojevrsnog i snažnog oslanjanja na Freuda i Marxa. Treba imati u vidu da je ovaj autor bio pre svega psihoanalitičar (to ne samo da on tvrdi nego se to vidi u njegovim mnogobrojnim pojmovima i teorijama). Njegove kritike psihoanalize, bile su u ime reinterpretacije - daljeg razvoja Freudovih pojmova, a ne u ime odbacivanja Freuda, koga "humanisti" često neargumentovano kritikuju (pošto su ga prethodno krajnje uprostili). Fromm kritikuje psihoanalizu "iznutra", da bi je učinio efikasnijom a "humanisti" je kritikuju "spolja" u ime viših vrednosti i žele da je zamene "svetlijom" slikom o čoveku. Frommove analize nesvesnog ponašanja, teze o društvenom nesvesnom, razvoju karaktera, njegove analize snova itd. svakako ne bi potpisao ni jedan humanistički psiholog. Što se tiče Fromma kao Marxiste, tu je on još manje prihvatljiv idealističkoj "humanističkoj" orijentaciji. Neke sasvim spoljašnje sličnosti između nekih Marxovih ideja i ideja humanističke psihologije zavela je i neke naše psihologe koji veruju da postoji srodnost između teorije Marxa i teorije "humanista". Frommovo istraživanje o tome

kako spoljašnji zahtevi društva postaju unutrašnji imperativi izvesne veće grupe ljudi, predstavlja nešto što je ne samo nespojivo sa humanističkom psihologijom, nego je to po programu "humanista" nešto što treba oštro kritikovati. Fromm je znao da u svom isticanju presudne uloge društva u formiranju karaktera bude nedosledan, kao što sam to pokazao, ali njegovo principijelno insistiranje na ovoj ulozi i njegove teorije direktno su suprotne zalaganjima humanista da predstave razvoj ličnosti kao otkrivanje sebe i kao proces samoaktualizacije. Ono što je Frommov najveći doprinos psihologiji, sasvim izlazi iz okvira "humanističke psihologije". Ovim tvrdnjama dolazim do mesta gde ću kratko rezimirati ove Frommove doprinose savremenoj psihologiji.

Svakako najoriginalniji i najveći doprinos Eriha Fromma je u njegovom produbljeno i sistematskom razmatranju problema odnosa društva i ličnosti, koji je u njegovom delu središnji problem. Moja dosadašnja razmatranja su na brojnim primerima pokazala da je ovaj uzajamni odnos ličnosti i sociokulturne sredine zaista glavna tema Frommovog dela i da je njome protkano celokupno stvaralaštvo ovog lucidnog autora¹⁾. Svi glavni pojmovi i teorije u Frommovom delu koncentrišu se oko ovog suštinskog problema kao svog jezgra. Najvredniji pojam u Frommovom

1) Ovo proučavanje nagonске i nesvesne osnove čovekovog ponašanja u vezi sa društveno-ekonomskog strukturom, Fromm započinje još 1932.

delu odnosi se na društveni karakter. Ovo je ključni pojam čitave Frommove teorije, pojam - šifra u čijem svetlu treba posmatrati mnogobrojna Frommova shvatanja od uopštenih razmatranja o ličnosti, o njenom odnosu sa društvom, pa sve do njegovih konkretnih istraživanja sadizma, autoritarnosti, destruktivnosti, "tržišne orijentacije", savremenih oblika otudjenja itd. Ovo je ujedno i najrazradjeniji i najprihvatljiviji deo Frommovog stvaralaštva, koji se pokazao kao plodan pojam u brojnim empirijskim i teorijskim istraživanjima kao što su ona: Adorna i saradnika o autoritarnoj ličnosti (1950), Riesmana (Risman, 1960) o raznim tipovima usmerenja u američkom društvu, Maccobyja (1964, 1969, 1970, 1976, 1981) o nekrofiliji i karakteru menadžera, Sokolova (1977) o sklopu ličnosti, do najnovijih radova kao što je rad Willmotta i Knightsa (Vilmota i Najtsa) (neobjavljeni spis iz 1982 o značaju društvenog karaktera za kritičku teoriju organizacije rada. Plodnost ovog pojma zapravo velika teorijska i empirijska vrednost je u tome što konkretno razradjuje Marxovu tezu o društvenoj determinisanosti subjektivnih, psiholoških i ideoloških struktura. U ovom pojmu Fromm je uspeo da poveže jednu sociološku kategoriju - društvenu i političku strukturu sa psihološkom kategorijom - sa karakterom ličnosti (Fromm, 1963/1981). Ova teorija društvenog karaktera predstavlja jednu od najuspelijih sinteza jednog sociološkog, marksističkog pristupa i jednog psihoanalitičkog pristupa problemu

odnosa ličnosti i kulture¹⁾. Ocena Frommovog doprinosa marksizmu i teorijskoj misli o čoveku i društvu uopšte, koju je izrekao Vranicki, upravo se odnosi na ova pomenuta shvatanja i sinteze u Frommovom delu. "Čovjek djeluje kao historijsko biće sa svojim nagonima, željama, interesima, porivima te je poznavanje te njegove primarne strukture važan momenat jedne kompleksne historijsko-materijalističke interpretacije pojedine historijske epohe i različitih njenih fenomena. U tom smislu, Frommova analiza i rezultati dali su veoma vrijedan materijal za upotpunjavanje marksističke interpretacije čovjeka i historije kao i za dalja istraživanja i spoznaje" (Vranicki, P., 1978, 4. izd., III, s.103).

Frommovo shvatanje društvenog karaktera kao i njegova opšta teorija odnosa ličnosti i kulture pleni i zbog toga što je rezultat integralnog filozofskog, sociološkog, istorijskog, antropološkog i psihološkog pristupa problemu. Malo je takvih među savremenim misliocima i naučnicima koji su bili u stanju da povežu opšta teorijska razmatranja o ovom važnom problemu sa konkretnim sociološkim i psihološkim pojmovima i istraživanjima. Ovaj Frommov integralni pristup problemima čoveka i društva, koji uključuje i povezuje rezultate

1) Osvrnuvši se na značaj koji su za njegovo mišljenje imali Freud i Marx, kao i neki lični doživljaji iz mladosti, Fromm (1962) u delu "S enu stranu okova iluzije" piše: "Hteo sam shvatiti zakone koji vladaju živdam pojedinca i zakone društva tj. ljudi u njihovoj društvenoj egzistenciji".

empirijskih nauka (sociologije, socijalne psihologije, psihologije ličnosti, antropologije itd.) sa filozofskim razmatranjima, predstavlja jednu od najvećih vrednosti Frommovog dela.

U vezi sa ovim Frommovim nadilaženjem parcijalnog pristupa složenim problemima kao što su ličnost, odnos društva i ličnosti, razvoj ličnosti itd., treba svakako pomenuti i njegovu otvorenost za različita gledišta. Fromm je možda pre svega toliko poznat i popularan što je umeo da "oseti" prave ideje, prodorne vizije i teze bez obzira koliko se on inače slagao sa učenjem u celini iz kojeg one potiču. Tako su kod Fromma prisutne ne samo veoma plodna otkrića i teze Marxa, Freuda, Kierkegarda, Nictzchea, Dostojevskog, već i stavovi Bude, Hrista, Zen-budizma, Spinoze itd. Fromm je imao neverovatno dobar refleks za ono što je zaista sveže, vredno u novim strujanjima i idejama. Tako još 1941., ovaj mudri "električar" sa uvažavanjem navodi radove Piageta (Pijaže) i preuzima izvesne njegove ideje; ranih 60-tih godina on visoko ocenjuje radove naših filozofa (Gaje Petrovića i Mihaila Markovića); zatim, što je takodje zanimljivo, on poznaje i uvažava radove Vigotskog. Bez obzira iz kog kraja sveta ili koje kulture, bez obzira na veličinu zemlje ili ličnu reputaciju svaki autor koji je donosio značajne ideje, teze, istraživanja, mogao je naći u Frommovom delu svoje mesto¹⁾. Ova Frommova "otvo-

1) Fromm, (1965), (ed.), "Socialist Humanism - An International Symposium"

renost" privlačna je za svakog kome je blisko nedogmatско mišljenje. Naravno, takvo otvoreno mišljenje nosi i izvesne rizike o kojima ću reći više kasnije.

Fromm je takodje, dobio mnoge pristalice i poklonike, zahvaljujući njegovoj analizi savremenih oblika otudjenja. Naročito su mu uspele analize raznih oblika bekstva od slobode. Ako pojedine njegove kritike otudjenih ljudi izgledaju malo uopštene, moralizatorske i ako deluju kao opšta mesta, treba znati da je upravo Fromm ovim svojim kritikama utro put mnogobrojnim sociološkim i psihološkim analizama otudjenja¹⁾. Čak i danas, u poredjenju sa mnogobrojnim Frommovim epigonima koji olako i patetično pišu o raznim oblicima "otudjenja", Frommove analize deluju sveže i podsticajno.

Najzad, bez obzira na kritike koje se mogu uputiti poslednjem velikom Frommovom doprinosu – brižljivoj "anatomiji ljudske destruktivnosti", Frommova teorija agresije, barem u načelu, veoma je dobra. Frommova teza o specifično ljudskim uzrocima ljudske agresivnosti, kao i njegov interakcionistički model agresije, potpuno su prihvatljivi. Njegovo odlično poznavanje relevantnih nalaza antropologije, sociologije, psihologije neurofiziologije, kao i sjajan teoretski dar, pružaju mu mogućnosti za jedan sveobuhvatan i produbljen pristup u ovoj oblasti, odnosno za transcendiranje datih parcijalnih empirijskih nalaza (Trebješanin, 1975).

1) v. Milić, (1963), "Ideja otudjenja i savremena sociologija", u "Humanizam i socijalizam".

Imajući neprestano u vidu velike Frommove zasluge za modernu psihologiju ličnosti, socijalnu i razvojnu psihologiju, sociologiju i brojne druge discipline, treba izneti skice najvažnija slaba mesta Frommove teorije.

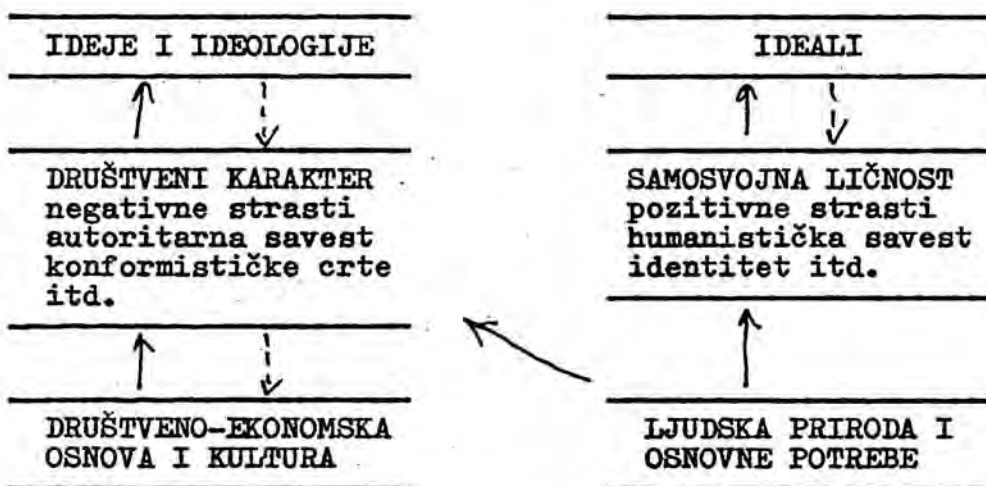
Možda nije loše započeti kritiku Fromma polazeći od kritike jezika njegovih dela i njegove filozofije nauke uopšte. Frommu je već izrečena zamerka da njegov jezi često liči na jezik filozofa, pesnika, religioznog mističara, a ne na jezik naučnika u jednoj već razvijenoj empirijskoj nauci¹⁾. Frommov metaforičan, neprecizan jezik otkriva nam zapravo njegovu filozofiju nauke u kojoj su često važniji problemi od objektivnog, empirijskog, naučno valjanog istraživanja. U svom "humanističkom" shvatanju naučne metodologije on zna da ide tako daleko da kaže da je pravo saznanje moguće jedino "u aktu ljubavi". Kod istraživanja Frommovog shvatanja nauke i njegovog svojevrsnog načina izražavanja, bitno je utvrditi jednu protivrečnost: njegovo shvatanje nauke i jezik kojim su pisana njegova dela, značajno se razlikuju u zavisnosti od predmeta kojim se bavi. Ukoliko Fromm piše o ljubavi, produktivnoj ličnosti, humanističkoj savesti itd. jezik kojim piše je raspevan, slavljen, krcat nepreciznim metaforama; s druge strane, ukoliko on piše o izvesnim oblicima otudjenja u američkom

1) Schaar, (1961), "Escape from Authority: The Perspectives of Erich Fromm" Basic Books, s.38.

društvu (koje dobro poznaje i o čemu ima dosta podataka), ako piše o agresivnosti, o društvenom karakteru, itd., njegov jezik je odmeren, precizan, jednostavan, a njegovo shvatanje o načinu istraživanja ovih pojmova sasvim je u duhu empirijske psihologije kao objektivne nauke. Na ovom mestu možemo samo da zažalimo što Fromm istim pojmovnim aparatom i sa istim metodološkim zahtevima nije pristupao svim pojavama koje je istraživao. Ovako njegovo delo je protivrečno jer nudi ne samo dva vidjenja čoveka, dva vidjenja pojedinca i društva, problema formiranja ličnosti itd. već i dva vidjenja pristupa ovim pitanjima: mistični ("humanistički") i naučni. Ovaj "mistični" pristup, pozivanje na neproverljive unutrašnje doživljaje, uvida, "prosvetljenja", intuiciju. Kada se bavi dokazivanjem svoje "pozitivne" vizije čoveka kao bića koje voli bližnje, koje je razumno, plemenito, kreativno itd. Fromm zaboravlja na naučni pristup, na logiku i stroge zahteve empirijskog istraživanja i poziva se na ono što on "veruje"¹⁾, oseća, naslućuje ili se jednostavno poziva na učenje velikih religioznih učitelja kao na utvrdjene istine. Kada, međutim, istražuje neke socijalne i socijalno-psihološke po-

I) "Vjerujem da postoje dva načina da se stigne do izbora dobra. Prvi je način dužnosti i poslušnosti moralnim zapovjedima /.../ Drugi je način razvijanja ukusa i osjećaja za dobrobit /.../ vjerujem u usavršivost čovjeka /.../ Vjerujem da svaki čovjek predstavlja povječanstvo" (Fromm, 1962/1980, s.157-158).

jave, kada analizira formiranje karaktera pod uticajem društva itd. Fromm je naučnik koji se služi priznatim, proverljivim metodama. Tako dolazimo do glavne protivrečnosti u Frommovom delu: "pozitivni", samosvojni deo ličnosti razvija se sam od sebe, a pretežno "negativni", po poreklu društveni deo ličnosti formira se pod pritiskom socio-kulturne sredine. Ranije izneta razmatranja ovog problema pokušaću ovde samo da rezimiram u obliku jedne pregledne sheme:

**Shema Frommovog dvostrukog shvatanja
uloge društva u formiranju ličnosti**

Ova shema jasno pokazuje da: 1) Kod Fromma postoje dva protivrečna modela razvoja (formiranja) ličnosti 2) Društvo ne utiče na formiranje produktivne, samosvojne, niti određuje ideale, već određuje samo onaj središnji sloj ličnosti zajednički zvesnoj grupi ljudi.

Kao sledeća zamerka Frommu i njegovom istraživanju formiranja ličnosti pod uticajem društva, jeste to da je zanemario ozbiljno, produbljeno psihološko istraživanje načina prenošenja uticaja kulture i društva na dete, zapravo njihovo ugradjivanje u dete tokom odrastanja i socijalizacije. U ovom pogledu Freud, njegov uzor i učitelj koga je pokušavao da prevaziđe, nalazi se ispred njega sa psihološki razradjenim, konkretnim mehanizmima poistovećenja (identifikacije), sublimacije, reaktivne formacije itd. Svaka teorija koja ovo važno pitanje ili ga "rešava" pretpostavljenim "samorazvojem", zaobilazi krupan i značajan problem formiranja ličnosti.

Najzad, Frommovo shvatanje društva, mada zrelije od drugih kulturalista, pati takodje od mnogih nedorečenosti i zabluda. Fromm, recimo misli da društvo u osnovi zbir individua i da otuda za grupu ljudi važe isti zakoni koji važe u psihologiji (Fromm, 1932, 1955...). U skladu sa njegovim katkad naivnim shvatanjem društva jeste i njegova u osnovi "reformistička" ideja o mirnom i strpljivom putu u "zdravo društvo" u kome će ljudi živeti u malim grupama, dogovarati se sa vlastima, u kome će naučnici savetovati vladare itd. itd. Ja se ovde neću upuštati u kritiku Frommovih reformatorskih vizija

"komunitarnog socijalizma", mada bi o tome imalo dosta da se piše, već samo upućujem na kritički intonirane i argumentovane analize Lina Veljaka (1982), Gvozdena Flega (1982) i Vladimira Sruka (1978). Ovi i drugi radovi pokazuju jedan trend u našim humanističkim disciplina-
ma od veoma blagonaklonog, katkad nekritički pozitivnog stava (Grlić, 1968) "starijih" generacija prema Frommu, ka kritičkom preispitivanju vrednosti Frommove misli, kojoj se upućuju vrlo oštre zamerke od strane "mladje" generacije¹⁾. Naravno, ne radi se tu o jazu medju generacijama, nego pre o tome da je danas sazrelo vreme za nepristrasno i beskompromisno pretresanje Frommovog dela.

Posle ovde iznetih kritičkih primedbi o Frommu, mogu da kažem da mi je u ovom kritičkom analiziranju Frommovog dela, više pomogla "Kritika političke ekonomije", nego recimo Shaavova (1961) "oštra" kritika Fromma. Marx, koji je umro 17 godina pre Frommovog rođenja svojom kritikom raznih "robinzonijada" pogodio i Frommovo delo.

Posle iznetih zamerki i pohvala Frommovom delu, na samom kraju ovog rada mogu da kažem da je Fromm mislio bitna pitanja čovekove sudbine i brižljivo prou-

1) up. Trebješanin (1975), Savić (1978), Dukić (1979), Flego (1979), Karalić (1980), Djurišić (1982), Škorić (1982), Veljak (1982). Inače jedno od prvih kritičkih preispitivanja Fromma kod nas došlo je od strane V. Jakovljevića (1964).

čavao metodima različitih društvenih nauka. Dosta važnih problema on nije domislio kako treba, radikalno, niti je iskoristio koliko je mogao otkrića i metode empirijskih nauka koje su mu bile na raspolaganju. Ipak, bez obzira na sve to njegov doprinos psihologiji, sociologiji, antropologiji i filozofiji je neosporan. Pravo priznanje njegovom delu i ujedno njegova najradikalnija kritika jeste - prevazići ga.

KRATKA HRONOLOGIJA ŽIVOTA I STVARALAŠTVA

E R I C H A F R O M M A

1900.

23. marta rođen je Erich Fromm u Frankfurtu. Odrastao je u ortodoksnoj jevrejskoj porodici, pod snažnim uticajem Biblije i Talmuda.

1918-1922.

Studira filozofiju, psihologiju i sociologiju na univerzitetima u Hajdelbergu, Frankfurtu i Minhenu. Doktorira sa tezom "Das jüdische Gesetz" (Hajdelberg, 1922). Izučava Marxa i Freuda. Psihoanalizu kasnije usavršava u Minhenu i poznatom Berlinskom psihoanalitičkom institutu.

1925-1928

Proučava budizam, Bachofena i nastavlja trening iz psihoanalize. Započinje saradnju sa Horkheimerom, Adornom, Marcuseom, kao istaknuti član poznatog "frankfurškog kruga".

1929-1930.

Rukovodi i sam aktivno učestvuje u ambicioznom projektu Instituta za društvena istraživanja u Frankfurtu, čiji je cilj bio da se "snimi" društveni karakter Nemaca - radnika i slubenika.

1932.

Objavljuje "Metod i funkcija analitičke socijalne psihologije", gde pokušava da uskladi teorije Marxa i Freuda.

1934-1938.

Pred progonom fašista Fromm odlazi u Ameriku. U Parizu mu

izlazi studija "Autoritet i porodica"(1936). Saradjuje sa K.Horney i H.S.Sullivanom. Predaje na Kolumbija uneverzitetu do 1938, kada prekida svaku saradnju sa tzv. frankfurtskim krugom.

1941.

Objavljuje svoje fundamentalno delo "Bekstvo od slobode".

1946-1949.

Jedan je od utemeljivača čuvenog William Alanson White Instituta za psihologiju, psihoanalizu i psihijatriju(1946). Izlazi mu "Čovek za sebe"(1947). Sa Lintonom drži seminar o problemima odnosa ličnosti i kulture(1948/49).

1949-1950

Seli se u Meksiko. Postaje član američke Socijalističke - socijal-demokratske federacije(SP-SDF).

1955-1956

"Zdravo društvo" se pojavljuje i počinje javna polemika sa Marcuseom u časopisu "Dissent". Izlazi "Veština voljenja"(1956).

1959.

"Misija Sigmunda Freuda" predstavlja reakciju na oficijelnu trotomnu biografiju Freuda, koju je izdao Jones(1953-1957).

1961.

"Marxovo shvatanje čoveka" upozorava na falsifikovanje Marxa i zalaže se za humanistički marksizam. Iste godine Fromm prvi put posećuje Jugoslaviju i drži u Beogradu predavanja o "društveno nesvesnom" i o Marxovom shvatanju čoveka.

- 268 -

1962-1963.

Objavljuje svoju "intelektualnu ^{avto} biografiju" pod nazivom "S onu stranu okova iluzije - moj susret sa Marxom i Freudom". Objavljuje različite ogledе o religiji, psihoanalizi i kulturi, pod nazivom "Dogma o Hristu" (1963).

1964.

Delom "Čovekovo srce" Fromm započinje novu, plodnu etapu u svom izučavanju agresivnosti.

1965.

"Socijalistički humanizam". Zbornik koji je uredio pod ovim naslovom uključuje radove poznatih marksističkih i upšte humanističkih mislioca kao što su: Bloch, Goldman, Marcuse, Marković, Petrović, Schaff, itd. Iste godine odlazi u penziju i još više se posvećuje pisanju. Nastanjuje se u Švajcarskoj,

1966

"Budite kao bogovi - radikalna interpretacija Starog zaveta i negove tradicije".

1968

Zajedno sa Kirau izdaje antologiju "Čovekova priroda", sa obimnijim "Uvodom". Izlazi "Revolucija nade".

1970

Pojavljuje se "Križa psihoanalize" sa odličnim studijama o Freudu i Marxu. Sa Maccobyjem objavljuje empirijsku studiju "Društveni karakter u jednom meksičkom selu".

1973

Izlazi mu jedno od najboljih dela, obimna "Anatomija ljudske destruktivnosti". Knjiga je do sada prevedena na oko 30 jezika (naš prevod 1975, Naprijed, Zagreb).

1976

Izlazi "Imati ili biti?".

1979.

Kao kruna decenijama dugog proučavanja Freuda, pojavljuje se veoma dobra i pregledna studija "Veličina i granice Freudove misli". To je ujedno i poslednja knjiga Fromma.

1980.

18. marta u Lokarnu umire Fromm. Neposredno posle smrti izlazi mu poslednji intervju, sačinjen nekoliko dana pre smrti. Na nemačkom jeziku, godinu dana docnije izlaze mu "Sabrana dela" u 10 obimnih tomova, što ih je priredio R.Funk.

- 270 -

L I T E R A T U R A

1. Abulahanova- Slavaska, K.A. (1981) "Razvitije ličnosti v procese žiznjedejateljnosti" u "Psihologija formirovanija ličnosti", Nauka, Moskva
2. Aekerman, N.W. (1958/1966), "Psihodinamika porodičnog života", Grafički zavod, Titograd
3. Adler, A. (1920/1978) "Individualna psihologija", Prosveta, Beograd
4. Adler, A. (1927/1934) "Poznavanje čoveka", Kosmos, Beograd
5. Adler, A. (1931/1973, 3ed.) "The Differences between Individual Psychology and Psychoanalysis", u ~~Ans~~bacher and ~~Ans~~bacher (1973, 3ed.) (ed.) Adler, A. "Superiority and Social Interest", A Viking Compass Book, New York
6. Adorno, T.W. (1947/1973) "Die revidierete Psychoanalyse", u Horkheimer, M., Adorno, T.W., "Sociologica II", EVA, Frankfurt
7. Adorno, T.W. and all. (1950/1963), "The Authoritarian Personality" Norton, New York
8. Adorno, Horkheimer, (1956, 3. izd./1980), "Sociološke studije", Školska knjiga, Zagreb
9. Allport, G. (1955), "Becoming: Basic Consideration for a Psychology of Personality", Yale Univ. Press, New Haven
10. Allport, G. (1959/1979), "Predgovor američkom izdanju" za Frankl, V. "Zašto se niste ubili"
11. Allport, G. (1961/1969), "Sklop i razvoj ličnosti", Kultura, Beograd
12. Allport, G. (1961/1969), "Coment on Earlier Chapters", u Key, R. (ed), "Existential Psychology", Random House, New York
13. Anciferova, L.I. (1981), "K psihologiji ličnosti kak razvivajušćejsja sistemi", u "Psihologija formirovanija ličnosti", Nauka, Moskva

14. Ansbacher, H.L., (1973), "Introduction: The Increasing Recognition of Adler", u Adler (1928- 1936/1973, 3 ed), "Superiority and Social Interest"
15. Aranitović (1981), "Bibliografija prevoda dela i članaka Erica Fromma i radova jugoslovenskih autora o Frommovom delu", "Psihologija", 3
16. Bauman, Z., (/1967), "Ličnost, kultura, društvena struktura", "Sociologija"
17. Beaufret, W., (/1977), "Uvod u filozofiju egzistencije", BIGZ, Beograd
18. Benedict, R., (1934/1976), "Obrasci kulture", Prosveta, Beograd
19. Berdjajev, N., (1946/1968), "Mirosozercanije Dostojevskog", YMCA- Press, Paris (up. Berdjajev, 1946/1981, "Duh Dostojevskog", Književne novine, Beograd)
20. Binswanger, L., (1958), "The Existential Analysis School of Thought", u "Existence: A New Dimension in Psychiatry", (ed) May, R., Angel, E. and Ellenberg, N.P., Basic Books
21. Bloch, E., (1973), "Marx kao mislilac revolucije", Praxis
22. Boas, F., (/1969), "O biološkim i kulturnim činiocima", u "Teorije o društvu", (Ed) Talcott Parsons i dr.
23. Boas, F., (1934/1976), "Uvod" u "Obrasci kulture"
24. Boždanović, M., (1976), "O odnosu marksizma i psihoanalize", Filozofski fakultet, Beograd
25. Bojanović, R., (1979), "Psihologija međuljudskih odnosa", Nolit, Beograd
26. Bonss, W., (1982), "Analitička socijalna psihologija – nova dimenzija materijalističkog obrazovanja teorije"
27. Božović, L.I., (1968), "Ličnost i jejo formirovanije v detskom vozraste", Prosvešćenije, Moskva
28. Božović, L.I., (1981), "Psihologičeskij analiz uslovij formirovanija i strojenija gormoničeskoj ličnosti", u "Psihologija formirovanija ličnosti"

29. Brown, J.A.C., (1961), "Freud and Post-Freudians", Penguin
30. Bruno, P., (1977/1980), "Psihoanaliza i antropologija: problemi teorije subjekta", u "Za marksističku kritiku psihoanalize
31. Camus, A., (1947/1961), "Mit o Sizifu", Svjetlost, Sarajevo
32. Caruso, I., (1962/1969), "Socijalni aspekti psihoanalize", Kultura, Beograd
33. Clément, C.B., (1977/1980), "Frojdov teren i manjanje psihoanalize", u "Za marksističku kritiku psihoanalize", Prosveta, Beograd
34. Davidov, J.N., (1977), "Kritika socialjno-filosofskih vozrenij Frankfuttskoj školi", Nauka, Moskva
35. Davidov, J.N., (1978), "Bekstvo ot svobodi", Hudožestvenaja literatura, Moskva
36. Dukić, Z., "Ličnost i društvo u djelu Ericha Fromma", Filozofijski fakultet, Zagreb
36. Dobrenjkov, V.I., (1974), "Neofrejdizm v poiskah "istini": iljuzii i zabljuždenija Eriha Fromma", Misl, M.
37. Dostojevski, F.M., (1881/1933), "Braća Karamazovi", Narodna prosveta, Beograd
38. Dukić, Z., (1979), "Ličnost i društvo u djelu Ericha Fromma", Filozofijski fakultet, Zagreb
39. Dukić, Z., (1982), "Fromm's Concept of Freedom" (neobjavljen rad)
40. Durkheim, E., (1903-1911/¹⁹⁸¹), "Waspitanje i sociologija" Zavod za izdavanje udžbenika i nastavnih sredstava, Beograd
41. Durkheim, E., (19 /1969), "Društvena struktura i struktura misli", u "Teorije o društvu", Vuk Karadžić, Beđ.
42. Djurišić, M. (1982), "Autoritarna i demokratska struktura ličnosti", Filozofski fakultet, Beograd
43. Evans, R./i Fromm/, (1966), "Dialogue with Erich Fromm", Harper & Row, New York

44. Erikson, (/1976), "Omladina, kriza, identifikacija"¹⁾, Grafički zavod, Beograd
45. Fenichel, O., (1944/1961), "Psihoanalitička teorija neurōza", Medicinska knjiga, Beograd- Zagreb
46. Flego, G., (1980), "Frommovo shvaćanje čovjeka", u Fromm, (1976/1980), "Imati ili biti", Naprijed, Zagreb
47. Flego, G., (1981), "Čovjek i društvo u misli Ericha Fromma", Filozofska istraživanja, 4/5
48. Flego, G., (1982), "Fromm između antropologije i revolucije", Kulturni radnik, 2, (u štampi)
49. Frankl, V., (1946. i 1963/1977), "Zašto se niste ubili?", biblioteka "Oko 3 ujutro", Zagreb
50. Frankl, V., (1974/1980), "Bog podsvijesti", biblioteka "Oko 3 ujutro", Zagreb
51. Frankl, V., (1978/1981), "Nečujni vapaj za smislom", Naprijed, Zagreb
52. Freud, S., (1905/1970), "Tri rasprave o seksualnoj teoriji" Matica srpska, Novi Sad
53. Freud, S., (1908/1971), "Civilized Sexual Morality and Modern Nervous Illnes", Coll. Papers, III, Hogarth Press, London
54. Freud, S., (1908/1971), "Character and Anal Erotism", Coll. Papers, II, Hogarth Press, London
55. Freud, S., (1914/1971), "On Narcissism: an Introduction", Coll. Papers, IV
56. Freud, S., (1915a/1971), "Instincts and their Vicissitudes", Coll. Papers, IV
57. Freud, S., (1915b/1971), "The Unconscious", Coll. Papers, IV
58. Freud, S., (1916/1971), "Some character- Types met with in Psychoanalytic Work", Coll. Papers, II

1) Treba da stoji u prevodu "Omladina, kriza, identitet"

- 274 -

59. Freud, S., (1917/1970), "Uvod u psihoanalizu", Matica srpska, Novi Sad
60. Freud, S., (1921/1978), "Group Psychology and Analysis of the Ego", Standard Edition, XVIII
61. Freud, S., (1920/1978), "Beyond the Pleasure Principle", Standard Edition, S.E, XVIII
62. Freud, S. (1923/1962), "The Ego and the Id", Norton, New York
63. Freud, S., (1930/1970), "Nelagodnost u kulturi", Matica srpska, Novi Sad
64. Freud, S., (1938/1979), "Moj sije i monoteizam", Grafos, Beograd
65. Fromm, E., (1928- 1929), "Psychoanalyse und Soziologie", "Zeitschrift für Psychoanalytische Pädagogik", 3
66. Fromm, E., (1930a/1963), "The Dogma of Christ", Fawcett, New York
67. Fromm, E., (1930b), "Siegfried Bernfeld: Die Schulgemeinde und ihre Funktion in Klassenkampf", "Zeitschrift für Psychoan. Pedag.", 4
68. Fromm, E., (1931), "Politik und Psychoanalyse", "Psychoanalytische Bewegung", 3
69. Fromm, E., (1932a/1970), "The Method and Function an Analytic Social Psychology", u "Crisis of Psychoanalysis"
70. Fromm, E., (1932b/1970), "Psychoanalytic Characterology and Its Relevance for Social Psychology", u "Crisis of Psychoanalysis"
71. Fromm, E., (1933), "Rezension zu W.Reich "Der Einbruch der Sexualmoral"", Zeitschrift für Sozialforschung, 3
72. Fromm, E., (1934/1970), "The Theory of Mather Right and its Relevance for Social Psychology", u "Crisis of Psychoanalysis"
73. Fromm, E., (1935), "Die gesellschaftliche Bedingtheit der Psychoanalytischen Therapie", u Zeit. für Sozialforschung, 4
74. Fromm, E., (1936), "Autoritet i porodica", Naprijed, Zagreb

-275-

75. Fromm, E., (1933), "The Social Philosophy of Will Therapy", "Psychiatry", 2
76. Fromm, E., (1941/1969, 2 izd.), "Bekstvo od slobode", Nolit, Beograd
77. Fromm, E., (1943), "Sex and Character", "Psychiatry", 6
78. Fromm, E., (1944/1953), "Individual and Social Origins of Neurosis", u Kluckohn and Marray, "Personality in Nature, Society and Culture", Knopf, New York
79. Fromm, E., (1947/1966), "Čovjek za sebe: istraživanje psihologiji etike", Naprijed, Zagreb
80. Fromm, E., (1949/1980), "Psihoanalitička karakterologija i njen značaj za razumevanje kulture", "Kultura"
81. Fromm, E., (1950), "Psychoanalysis and Religion", Yale, New Haven
82. Fromm, E., (1951/1970), "Zaboravljeni jezik: uvod u razumevanje snova, bajki i mitova", Matica hrvatska, Zagreb
83. Fromm, E., (1955a/1980, 2 izd.), "Zdravo društvo", Rad, Beograd
84. Fromm, E., (1955b), "The Human Implications of Instinctivistic "Radicalism": A Reply to Herbert Marcuse", Dissent, New York
85. Fromm, E., (1955c), "The Present Human Condition", u "Dogma of Christ and Other Essays on Religion, Psychology and Culture", Fewcett
86. Fromm, E., (1956a/1980), "Umijeće ljubavi", Naprijed, Zagreb
87. Fromm, E., (1956b), "A Counter- Rebuttal to Herbert Marcuse"
88. Fromm, E., (1957), "Men is Not a Thing", "Saturday Review", 40
89. Fromm, E., (1958), "Psychoanalysis- Scientism or Fanaticism?", "Saturday Review", 41
90. Fromm, E., (1959a/1972), "Sigmund Freud's Mission: An Analysis of His Personality and Influence", Horper Colophol books, New York
91. Fromm, E., (1959b), "Values, Psychology and Human Existence" u Maslow (ed), "New Knowledge in Human Values", Harper, New York

- 276 -

92. Fromm, E., (1959c), "The Creative Attitude", u "Creativity and Its Cultivation", (ed) Anderson, Harper, New York
93. Fromm, E., (1960/1969), "Psihoanaliza i zen budizam", u Suzuki, Fromm (1960/1969), "Zen budizam i psihoanaliza", Nolit, Beograd
94. Fromm, E., (1960b), "Let Men Prevail", The Call Association, New York
95. Fromm, E., (1960c), "Prophetic Concept of Peace", u "Dogma of Christ"
96. Fromm, E., (1960d), "Predgovor" za Neill, "Slobodna deca Samerhila", BIGZ, Beograd
97. Fromm, E., (1961a/1978), "Marksovo shvatanje čoveka", Grafos, Beograd
98. Fromm, E., (1961b/1970), "Tradicija nade i nada očajnika", "Savremenik", 1
99. Fromm, E., (1961c), "Pismo Nikoli Rotu", (lična arhiva N. Rota)
100. Fromm, E., (1962a), "S onu stranu okova iluzije: moj susret s Marxom i Freudom", Naprijed, Zagreb
101. Fromm, E., (1962b), "The Philosophy Basic to Freud's Psychoanalysis", "Portoral Psychology", 13
102. Fromm, E., (1963a), "Dogma of Christ and Other Essays on Religion, Psychology and Culture", Fowcett
103. Fromm, E., (1963b), "Medicine and the Ethical Problem of Modern Man", u "Dogma of Christ"
104. Fromm, E., (1963c), "C.G. Jung: Prophet of the Unconscious", "Scientific American", New York
105. Fromm, E., (1963d), "Revolutionary Character", u "Dogma of Christ"
106. Fromm, E., (1963f/1975), "Humanism and Psychoanalysis", Contemporary Psychoanalysis", 11
107. Fromm, E., (1964), "Hearth of Man: Its Genius for God and Evil", Harper & Row, New York/London

108. Fromm, E., (1964), "Foreword", u Marx, "Selected Writings in Sociology and Social Philosophy", (ed) Bottomore and Rubel, McGraw-Hill, New York
109. Fromm, E., (1965a), "Introduction" u E. Fromm, (1965), /ed/ "Socialist Humanism: An International Symposium, Doubleday, New York
110. Fromm, E., (1965b), "Application of Humanist Psychoanalysis to Marx Theory", u "Socialist Humanism"
111. Fromm, E., (1966a), "You Shall Be as Gods: A Radical Interpretation of the Old Testament and Its Tradition", Holt, Rinehart and Winston
112. Fromm, E., (/1966), "Svest industrijskog društva", "Gledišta", 7
113. Fromm, E., (1966/1967), "Otudjenje i samoupravljenje", (Intervju dat M. Nikoliću za NIN), "Praxis", 1-2
114. Fromm, E., (1967), "Današnja kriza psihoanalize", "Praxis", 3
115. Fromm, E., (1968a/1977), "Revolucija nade: Ka humanizaciji tehnologije", Grafos, Beograd
116. Fromm, E., (1968b/1970), "Marx Contribution to Knowledge of Man", u "Crisis of Psychoanalysis"
117. Fromm, E., et al. (1968c/1970), "The Oedipus Complex: Comments on the Case of Little Hans", u "Crisis of Psychoanalysis"
118. Fromm, E., (1969a/1970), "Freud's Model of Man and Its Social Determinants", u "Crisis of psychoanalysis"
119. Fromm, E., (1969b), "Letter to Lord Bertrand Russel", u B. Russel, "Autobiography"
120. Fromm, E., (1970a), "Crisis of Psychoanalysis: Essays on Freud, Marx and Social Psychology", Penguin Books
121. Fromm, E., (1970), "Humanistic Planning", u "Crisis of psychoanalysis"
122. Fromm, E., (1970c), "Epilogue", u "Crisis of psychoanalysis"

- 278 -

123. Fromm, E., (1970d/1973), "Pisma Martinu Jayu", 14. maj 1970, (navedeno u Day, M., 1973)
124. Fromm, E., (1970e), "Essay", u "Summerhill: For and Against, Nort Publ. Comp., New York
125. Fromm, E., (1973/1978, 2izd), "Anatomija ljudske destruktivnosti", Naprijed, Zagreb
126. Fromm, E., (1974), "Foreword"; u Mihailo Marković, "Fromm's Affluance to Praxis: Philosophy of Social Criticism", Ann Arbor, the Univ. Michigan Press
127. Fromm, E., (1975), "Intervju" / povodom "ALJD" /, "NIN", 1295
128. Fromm, E., (1976/1980), "Imati ili biti", Naprijed, Zagreb
129. Fromm, E., (1979a/1980), "Veličina i granice Freudove misli", Naprijed, Zagreb
130. Fromm, E., (1979b), "Erich Fromm: Du Talmud á Freud", "Le Monde Dimanche" (21.10.1979.)
131. Fromm, E., (1980), "Poslednji razgovor sa Erichom Frommom", "Književnost"
132. Fromm, E., and Kirau, (1968), "The Nature of Man", Macmillan, New York
133. Fromm, and Maccoby, (1970), "Social Character in a Mexican Willage: A Sociopsýchoanalytic Study", Prentice Hall
134. Funk, R., (1981a), "Streit un die Psychoanalyse: Geht Erich Fromm Wirklich über Sigmund Freud hinans?", "Bild der Wissenschaft", 4, April
135. Funk, R., (1981b), "Streit um Erich Fromm's Psychoterapie" "Bild der Wissenschaft", 4, April
136. Funk, R., (1981c), "Register", u Erich Fromm, "Gesantausgabe", X, DVA, Stuttgart
137. Funk, R., (1982), Pismo, (21.04.1982)
138. Golubović, Z., (1963), "Humanistička psihoanaliza Eriha Froma" u "Zdravo društvo", Rad, Beograd
139. Golubović, Z., (1966), "Problemi savremene teorije ličnosti", Kultura, Beograd

- 279 -

140. Golubović, Z., (1980), "Delo Eriha Froma u savremenoj humanističkoj nauci", u "Zdravo društvo", Rad, 2 izd.
141. Golubović, Z., (1980), "Erich Fromm (1900+ 1980)"; "Sociologija", 1-2
142. Golubović, Z., (1981), "Revolucionarni karakter Eriha Fromma" "Gledišta", 7-8
143. Grlić, D., (1968), "Erich Fromm" u "Leksikon filozofa", Naprijed, Zagreb
144. Hall and Lindzey, (1970), "Theories of Personality, Whyle
145. Hallowel, I. (/1972), "Kultura, ličnost i društvo", u "Antropologija danas", Vuk Karadžić, Beograd
146. Havelka, N., (1972), "Socijalizacija", u Rot, N. (ur.), "Socijalna psihologija", Rad, Beograd
147. Holt, R.R., (1962-66/1972, 2 izd.), "Individuality and Generalization in the Psychology of Personality", u "Personality", Penguin Books
148. Horkheimer, M., (1968/1976), "Tradicionalna i kritička teorija" BIGZ, Beograd
149. Horney, K., (1939/1965), "Novi putevi psihoanalize", Kosmos, Beograd
150. Horney, K., (1937/1970, 2 izd.), "Neurotična ličnost našeg doba" Grafički zavod, Titograd
151. Horney, K., (1950/1976), "Neuroza i ljudski razvoj", Grafički zavod, Titograd
152. Hrnjica, S., (1981, 2 izd.), "Opšta psihologija sa psihologijom ličnosti", Naučna knjiga, Beograd
153. Ivić, I., (1977a), "Uloga intelektualnih funkcija u organizaciji ličnosti deteta", "Psihijatrija danas", 2-3
154. Ivić, I. (1977b), "Kulturno-istorijska teorija psihičkih pojava L.S. Vigotskog", u Vigotski, L.S., "Mišljenj i govor", Nolit, Beograd
155. Ivić, I., (1978a), "Čovek kao animal symbolicum", Nolit, Beogra

- 280 -

156. Ivić, I., (1978), "Psihologija ili personologija", "Psihologija (specijalni broj posvećen Saboru u Kragujevcu 1977)
157. Ivić, I., (1979), "Zasnivanje istorijske psihologije", "Psihologija", 2
158. Jacoby, R., (1976/1981), "Društveni zaborav - kritika psihologije od Adlera do Leinga", Nolit, Beograd
159. Jakovljević, V., (1964), "Kritički osvrt na antropološke koncepcije E. Fromma", "Gledišta", 5
160. Jakovljević, V., (1967), "Da li je psihologija neuspela", u Wels, H., "Neuspeh psihoanalize", Kultura, Beograd
161. Jakovljević, V., (1969), "Psihoanaliza i antropologija", u Caruso, "Socijalni aspekti psihoanalize", Kultura
162. Jaroševski, M.G., (1973), "Ekzistencijalnija psihologija i problema ličnosti", u "Voprosi psihologii", 6
163. Jaroševski, M.G., (1974/1976), "Psihologija u XX stoljeću", Svjetlost, Sarajevo
164. Jaspers, K., (1937/1973), "Filozofija egzistencije", Prosveta, Beograd
165. Jay, M., (1973), "Dialectical Imagination: A History of the Frankfurt School and the Institute of Social Research 1923- 50", Heinemann Educational Books, London
166. Jung, C.G., (1928/1978), "Odnos između Ja i nesvesnog", u "Dinamika nesvesnog", Matica srpska, Beograd
167. Jung, K.G. i dr., (1962/1973), "Čovjek i njegovi simboli", Mladost, Zagreb
168. Kangrga, M., (1980), "Etički problem u djelu Karla Marxa", Nolit, Beograd
169. Kaplan and Singer, (1963/1965), "Dogmatism and Sensory Alienation: An Empirical Investigation", U Hall and Lindzey (ed), "Theories of Personality: Primary Sources and Research", Wiley, New York

- 281 -

170. Karalić, Ž., (1980), "Erich Fromm- neke kritičke naznake", "Naše teme", 5
171. Kierkegaard, S., (1855/1981), "Osvrt na moje delo", Grafos, Bgd
172. Klajn, H., (1937), "O psihoanalizi", u Freud, "Psihopatologija svakodnevnog života", Geca Kon, Beograd
173. Klajn, H., (1961), "Razvoj psihoanalize u poslednjoj deceniji", u Freud, "Uvod u psihoanalizu", Kosmos, Beograd
174. Klajn, H., (196?), "Frommov odnos prema Freudu", (neobjavljen rad)
175. Klajn, H., (1973), "Hugo Klajn i njegovo shvatanje psihoanalize" (intervju koji je H. Klajn dao Ž. Trebješaninu), "Psihološki bilten", 1
176. Kluckhohn, C., (1953/1972), "Opšte kategorije kulture", u "Antropologija danas", Vuk Karadžić, Beograd
177. Kluckhohn and Murray, (1953), "Personality in Nature, Society and Culture", Knopf, London
178. Korać, B., (1967), "Teme našeg vremena", u Schaff, (1965/1967), "Marksizam i ljudska jedinka"
179. Korać, V., (1975), "Marksovo shvatanje čoveka, društva i istorije", BIGZ, Beograd
180. Korać, Ž., (1981), "Frankfurtska škola i ^{psihoanaliza} ~~Projek~~", "Psihologija", 4
181. Kroeber, A.L., (ed), (1953/1972), "Antropologija danas", (Uvod), Vuk Karadžić, Beograd
182. Kreč, Krutchfield and Ballachey, (1962/1973), "Pojedinac u društvu", Zavod za izdavanje udžbenika i nastavnih sredstava, Beograd
183. Kučinar, Z., (1976), "Kritička teorija Maxa Horkheimerera", u Horkheimer, "Tradicionalne i kritička teorija", BIGZ, Beograd
184. Kuzmanović, B., (1979), "Naučni status pojma otudjenje i njegova psihološka relevantnost", "Psihologija", 2
185. Kvaščev, R., (1979), "Marksova ideja totalnog čoveka", "Psihologija", 2
186. Leroche, D., (1955/1970), "Psihoanaliza", Matica Hrvatska, Zrb

187. Lamovec, T. i dr., (1975), "Teorije osebnosti", Cankarjeva Založba, Ljubljana
188. Lejbin, V.M., (1977), "Psihoanaliz i filozofija neofrejdizma", Izdat. polit. literaturi, Moskva
189. Lorenz, K., (1963/1970), "O agresivnosti", Vuk Karadžić, Beograd
190. Lisinski, H., (1965), "Pogovor" za Fromma, "Umijeće ljubavi", Matica hrvatska, Zagreb
191. Ljaljikov, D., (1967), "Neofrejdizam", u "Filosofska enciklopedija", tom 4, Moskva
192. Ljaljikov, D., (1970), "Erich Fromm", "Filosofska enciklopedija" 5, Moskva
193. Maccoby, M., (1982), "Društveni karakter nasuprot produktivnom idealu", "Kulturni radnik", 2, (u štampi)
194. Maddi, S., (1976, 3 ed.), "Personality Theories", Dorsey Press
195. Marcuse, H., (1955/1965), "Eros i civilizacija: filozofsko istraživanje Freuda", Naprijed, Zagreb
196. Marcuse, H., (1955), "The Social Implications of Freudien 'Revisionism'", "Dissent"
197. Marcuse, H., (1956), "A Reply to Erich Fromm", "Dissent", 3
198. Marcuse, H., (1965/1977), "Zastarevanje psihoanalize", u "Kultura i društvo", BIROZ, Beograd
199. Marcuse, H., (/1976), "Ideje progresa u svetlosti psihoanalize", "Treći program", 31
200. Marcuse, H., (1978/1979), "Razgovor sa Habermasom", "Treći program,
201. Marković, M., (1967), "Humanizam i dijalektika", Prosveta, Beogra
202. Marković, M., (1971), "The Possibilities for Radical Humanism", u Landis and Tamber, (Eds.), "In the Name of Life: Essays in Honor of Erich Fromm", Holt, Rinehart and Winston, New York
203. Marx, K., (1844/1967), "Prilog jevrejskom ritanju", u "Rani radovi", Naprijed, Zagreb

204. Marx, K., (1844/1967), "Prilog kritici Hegelove filozofije prava", u "Rani radovi"
205. Marx, K., (1844/1967), "Ekonomsko- filozofski rukopisi iz 1844", U "Rani radovi"
206. Marx, K., (1845/1950), "Teze o Fojerbahu", u Marx- Engels, "Izabrana dela", tom II, Kultura, Beograd
207. Marx- Engels, (1845/1964), "Sveta porodica", Kultura, Beograd
208. Marx- Engels, (1846/1974), "Nemačka ideologija", Prosveta, Bgd
209. Marx- Engels, (1848/1949), "Manifest komunističke partije", u "Izabrana dela", tom I, Kultura
210. Marx, K., (1852/1949), "Osamnaesti brimer Luja Bonaparte", u "Izabrane dela", I
211. Marx, K., (1859/1949), "Kritika političke ekonomije", Kultura
212. Marx, K., (1865/1949), "Nadnisa, cena i profit", u "Izabrana dela", tom I
213. Marx, K., (1875/1950), "Kritika Gotskog programa", "Izabrana dela", tom II
214. Marx- Engels, (1875/1975), "O historijskom materijalizmu", (Izbor tekstova, priredili: Kalanj, Mikec i Salečić), Školska knjiga, Zagreb
215. Marx- Engels, (1846-1879/¹⁹⁵⁷), "Pisma", u "Izabrana dela", II
216. Maslow, A.H., (1967/1971), "Neurosis as a Failure of Personal Growth", u "The Farther Reaches of Human Nature", An Enalen Book
217. Maslow, A.H., (1968/1975), "Neke vaspitne implikacije humanističke psihologije", "Ideje"
218. Maslow, A.H., (1969, 2 Rev. Ed), "Existential Psychology- What's in It For Us?", u "Existence".
219. Maslow, A.H., (1970/1982), "Motivacija i ličnost", Nolit, Beograd
220. May, R., (1958a), "The Origins and significance of the Existential Movement in Psychology", u "Existence", Simon and Schuster, New York

- 284 -

221. May, R., (1958b), "Contribution of Existential Psychotherapy", u "Existence"
222. May, R., (1967/1980), "Psihologija i ljudska dvojba", Naprijed, Zagreb
223. May, R., (1969, 2 Rev. Ed.), "Emergence of Existential Psychology", u "Existential Psychology", Random House, New York
224. McLellan, (1975), "Marx", Fontana/ Collins, Glasgow
225. Mead, M., (1935/1968), "Spol i temperament u tri primitivna društva", Naprijed, Zagreb
226. Mead, M., (1953/1972), "Nacionalni karakter", u "Antropologija danas", (zbornik), Vuk Karadžić, Beograd
227. Mikecin, V., (1975), "O historijskom materijalizmu danas", u Marx- Engels, "O historijskom materijalizmu"
228. Milić, (1963), "Ideja otudjenja i savremena sociologija", u "Humanizam i socijalizam" 2 II, Naprijed, Zagreb
229. Neel, A.F., (1969), "Erich Fromm", u "Theories of Psychology", Universiti of London Press, London
230. Nietzsche, (1884/197), "Tako je govorio Zaratustra", Grafos, Beograd
231. Nietzsche, (1888/1980), "Ecce homo", Grafos, Beograd
232. Ozrcov, (1967), "Otčuždenije", u "Filosofska enciklopedija", tom 4, Moskva
233. Pantić, D., (1979), "Heuristička vrednost Marxove teza o primarnosti društvenog bića", "Psihologija", 2
234. Pečjak, V., (1975), "Marksovo shvatanje ličnosti", "Psihologija" 1- 2.
235. Petrović, G., (1963), "Marxovo shvaćanje čovjeka", u "Humanizam i socijalizam", I, Naprijed, Zagreb
236. Petrović, G., (1966), "Frommovo shvaćanje čovjeka", u "Čovjek za sebe", Naprijed, Zagreb
237. Petrović, G., (1971), "Humanism and Revolution", u "In the Name of Life"

-285-

238. Petrović, G., (1976, 2 izd.), "Filozofija i revolucija", Naprijed, Zagreb
239. Petrović, G., (1978), "Mišljenje revolucije", Naprijed, Zagreb
240. Plehanov, (), "Osnovna pitanja marksizma", Naprijed, Zgb
241. Popović, B.V., (1976), "Novi i stari pogledi u psihologiji morala", Zbornik, 9, Institut za pedagoška istraživanja, Beograd
242. Popović, B.V., (1979), "Dijalektička tumačenja ličnosti", "Psihologija", 2
243. Popović, B.V., (1982), "Teorija o zdravoj ličnosti", u Maslow, "Motivacija i ličnost"
244. Radonjić, S., (1973), "Jedna humanistička psihologija morala" "Psihologija", 3- 4
245. Reich, W., (1927/1934), "Dijalektički materijalizam i psihoanaliza", Svetlost, Beograd
246. Reich, W., (1932/1981), "Analiza karaktera", Naprijed, Zagreb
247. Reich, W., (1933/1981, 2 izd), "Masovna psihologija fašizma", Mala edicija ideja, Mladost, Beograd
248. Riesman, D., (1960/1965), "Usamljena gomila", Nolit, Beograd
249. Rot, N., (1980), "Osnovi socijalne psihologije", Zavod za udžb. i nast. sredstva, Beograd
250. Rusconi, G.E., (/1973), "Kritička teorija društva", Stvarnost, Zagreb
251. Savić, O., (1978), "Fromm i revolucija nade", u "Revolucija nade", Grafos, Beograd
252. Savić, O., (1979), "Fromova kritička antropologija", u "Marksovo shvatanje čoveka", Grafos, Beograd
253. Savić, O., (1982), "Logos i Eros: raspra From- Markuze", "Kulturni radnik", 2
254. Savić, O., (1982), "Frankfurtski krug i Frojd", (predat za štampu časopisu "Kultura")
255. Sartre, (1946/1981), "Egzistencijalizam je humanizam", u "Filozofski spisi", Nolit, Beograd

- 286 -

256. Sartre, (/1970), "Ekzistencijalizam i marksizam", Nolit
257. Sapir, E., (1949/1974), "Ogledi iz kulturne antropologije",
BIGZ, Beograd
258. Schaff, A., (1965/1967), "Marksizam i ljudska jedinka", Nolit
259. Schaff, A., (1971), "What Does It Mean to "Be a Marxist"?",
u "In the Name of Life"
260. Schaff, A., (1977/1980), "O objektivnom i subjektivnom otu-
djenju" u Vranicki, P., "Marksistička filozofija
XX veka
261. Schaar, (1961), "Escape from Freedom: The Perspectives of
Erich Fromm", Basic Books, New York
262. Séve, L., (1977/1980), "Man in Marxist Theory", ~~Basic Books~~
Harvester Press, Sussex
263. Schulz, D., (1976), "Erich Fromm", u "Theories of Personality",
Brooks
264. Sochor, L., (1970), "Prvi pokušaj sinteze Marxa i Freuda",
Praxis, 4.
265. Sokolov, E.V., (1976), "Kultura i ličnost", Prosveta, Beograd
266. Sruk, V., (1978), "Frommova humanistična vizija", Delavska
enotnost, Ljubljana
267. Škorić, G., (1982),
268. Tauber and Landis, (1971), "On Erich Fromm", u Landis and
Tauber, "In the Name of Life"
269. Titorenko, A.I., (1964), "Fromm v okovah iluzij", "Voprosi
filosofii", 10
270. Trebješanin, Ž., (1975), "Frommovo objašnjenje agresivnosti
i njegov značaj", "Psihologija", 3-4
271. Trebješanin, Ž., (1976), "Freudovo učenje o karakteru;
Zbornik radova Defektološkog fakulteta
272. Trebješanin, Ž., (1981), "Erih Fromm- život, delo i značaj",
"Psihologija", 3.

- 287 -

273. Uzelac, S., (1980), "Kršćanski marksizam (Erich Fromm: Imati ili biti)", "Kulturni radnik", 2
274. Veljačić, Č., (1969), "Zen i zapadna misao", u "Zen budizam i psihoanaliza", Nolit, Beograd
275. Veljak, L., (1982), "Protivuslovlja alternative", "Kulturni radnik", 2
276. Vigotski, L.S., (1931/1960), "Istorija razvitiya visših psihičeskikh funkcij", u "Razvitiye visših psiničeskikh funkcij", Izd. APN, Moskva
277. Vranicki, P., (1963), "Marginalije uz problem humanizma", u "Humanizam i socijalizam"
278. Vranicki, P., (1978), "Historija marksizma", III, Naprijed, Zagreb
279. Vranicki, P., (1980), "Glavni pravci marksističke filozofije u XX stoljeću", u Vranicki, (ur.), "Marksistička filozofija XX veka", Nolit, Beograd
280. Wells, H., (1967), "Neuspeh psihoanalize- od Frojda do Froma", Kultura, Beograd
281. Xirau, R., (1978), "Erich Fromm: What is Man's Struggle?", u "In the Name of Life"
282. Zurovac, M., (1977), "Ka filozofiji egzistencije", u "Uvod u filozofiju egzistencije"
283. Životić, M., (1972), "Egzistencija, realnost, sloboda", Velika edicija ideja, Mladost, Beograd